

Característiques sociodemogràfiques dels esportistes-turistes de les vies verdes a Andalusia

Sociodemographic Characteristics of Athletes-Tourists using the Greenways in Andalusia

PABLO LUQUE VALLE

Departament de la Família Professional d'Activitats Físiques i Esportives
IES Luis Carrillo de Sotomayor. Baena-Còrdova (Espanya)

SOCORRO REBOLLO RICO

Departament d'Educació Física i Esportiva
Universitat de Granada (Espanya)

Autor per a la correspondència

Pablo Luque Valle
pluquevalle@hotmail.com

Resum

Les vies verdes són antics traçats del tren reconvertits en infraestructures no motoritzades per a usos esportivoturístics. Espanya compta amb 2.100 quilòmetres on planificar activitats i/o viatges. Hem estudiat quinze vies verdes condicionades d'Andalusia per analitzar el model d'ús-visita dels esportistes-turistes d'aquestes. Utilitzem una metodologia quantitativa de tall no experimental, seccional i descriptiu. Com a tècnica d'obtenció de dades fem l'enquesta i l'instrument ha estat el qüestionari. Amb una població infinita ($N = \infty$) i una mostra de $n = 457$, repartits en un mostreig estratificat, hem establert un error mostral de $e_m = \pm 4,68\%$ i un nivell de confiança del 95,5% (2σ), tot considerant una desviació típica $p/q = 50\%$. La taxa de resposta va ser del 100%. Com a resultats podem afirmar que el perfil coincideix amb homes en la majoria, de 36 a 50 anys d'edat, de nacionalitat espanyola, en situació de casat-convivent i actiu-ocupat, amb estudis primaris, sense discapacitat i els desplaçaments principalment es realitzen caminant i/o bicicleta i acompanyats.

Paraules clau: vies verdes, activitats físiques en la natura, turisme esportiu i perfil sociodemogràfic

Abstract

Sociodemographic Characteristics of Athletes-Tourists using the Greenways in Andalusia

The greenways are former railway lines converted into non-motorized infrastructures for sports-tourist use. Spain has 2,100 kilometres of them in which to plan activities and/or trips. We studied fifteen upgraded greenways in Andalusia to analyse the usage-visit model of the athletes-tourists who use them. We used a quantitative non-experimental, sectional and descriptive method. To compile data we used a survey and the instrument for this was a questionnaire. With an infinite population ($N = \infty$) and a sample of $n = 457$, divided into stratified sampling, we established a sampling error of $e_m = \pm 4.68\%$ and a confidence level of 95.5% (2σ), assuming a standard deviation $p/q = 50\%$. The response rate was 100%. The results confirm that the profile matches mostly men, aged between 36 and 50, of Spanish nationality, who are married or living with their partner, active and employed, with primary school education, without a disability and whose main forms of transport are walking and/or cycling and they are accompanied.

Keywords: *greenways, outdoor physical activities, sports tourism and sociodemographic profile*

Introducció

Què són les vies verdes?

Espanya, a diferència d'altres països, presenta una especificitat molt clara i concisa, només es consideren vies verdes (VV) "els antics traçats ferroviaris en desús reutilitzats com a itineraris no motoritzats" (Ayca, 2010b, p. 3). Es tracta d'una infraestructura lineal creada i pensada per ser utilitzada en l'àmbit esportiu, turístic, educatiu, ambiental, cultural, etc. La Funda-

ció Ferrocarriles Españoles (FFE) el 1993 va engegar el Programa nacional de vies verdes. Des de llavors, és l'òrgan encarregat de coordinar, informar i promocionar les VV.

Actualment comptem amb 2.100 quilòmetres de VV repartits en 108 itineraris operatius per Espanya, i és Andalusia la comunitat autònoma que en té un nombre més gran. La construcció d'aquestes infraestructures lineals requereix d'unes consideracions bàsiques per

ser homologades com a VV, entre aquestes podem citar accessibilitat, universal, senyalització homologada, delimitació de cada infraestructura i equipament, condicionament apropiat, creació de serveis, prohibició de l'ús de vehicles de motor (Aycart i Hernández, 2007).

Plantejament del problema

La conjunció d'esport, turisme i medi ambient és una realitat que està en auge, augmenta i es diversifica (Latiesa, Rebollo, & Paniza, 2002; Moscoso, 2008). Com apunta Puig (1996, citat per Moscoso, 2006) l'esport passa de ser un problema social a una preocupació sociològica; és a dir, un problema científic, i es demanen investigacions en l'àmbit de les activitats físiques i del turisme esportiu en la natura (Miranda, Lacasa i Muro, 1995; Moscoso, 2006; Rivera, 2007).

Els espais esportius-turístics en el medi natural han estat objecte d'estudi des de diferents àrees: Ciències Ambientals (Farias, 2000, Faleroni, 2001, Gómez-Limón, Medina, Atance i Garrido, 2003), Turisme esportiu (Rebollo, 2002a) o Geografia (Luque, 2006). En cap s'estudien o s'anomenen les VV, en canvi, s'enumeren ports esportius, senders, espais naturals protegits, estacions d'esquí, embassaments, camps de golf. Els treballs sobre el cicloturisme (González i Santana, 2009) i senderisme (Moya, 2004 i Prames, 2003) tampoc consideren les VV en els seus estudis;

en canvi, s'exigeix un nombre més gran d'investigacions en aquests sectors. L'estudi realitzat pel Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç (MITC) entorn de la creació del producte cicloturisme en les VV igualment afirma que són pocs els treballs i mesuraments que s'han fet en les VV, i és una demanda de les entitats gestores (MITC, 2008).

Mètode i material

El disseny utilitzat és no experimental, seccional i descriptiu (Sierra, 2001), tot això emmarcat en la metodologia quantitativa, i enquadrat en l'àrea temàtica d'anàlisi de l'estructura social de l'esport (Moscoso, 2006).

Objectiu i variables

Cerquem conèixer el perfil sociodemogràfic dels esportistes-turistes de les VV andaluses. Les variables estudiades van ser les dades d'identificació, situació actual, nivell d'estudis, discapacitat i ús actual.

Població i mostra

La nostra investigació se centrarà en les quinze VV andaluses considerades preparades per la FFE en el moment de l'estudi (fig. 1).

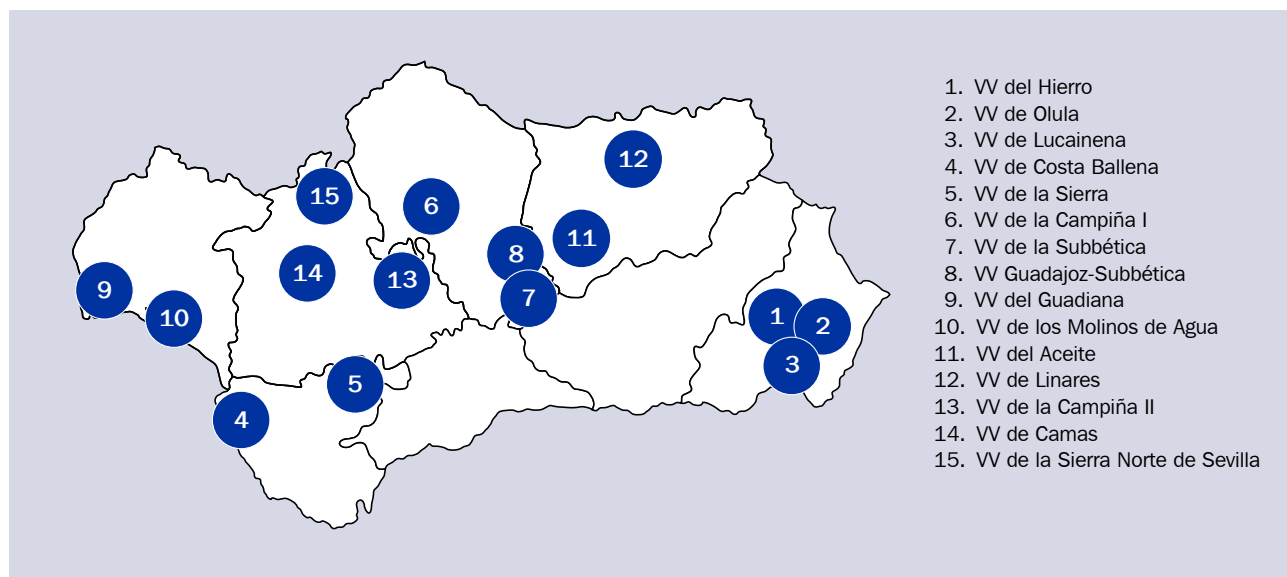

Figura 1. Vies verdes condicionades d'Andalusia (Font: Luque, 2011).

L'univers, el constitueixen els usuaris-visitants nacionals i/o estrangers de les VV andaluses condicionades, es tracta d'una població infinita ($N=\infty$). La mostra va ser una selecció d'usuaris-visitants no motoritzats nacionals i/o estrangers de les VV andaluses condicionades ($n=457$). Vam establir un error mostral del $\pm 4,68\%$ i un nivell de confiança del $95,5\%$ (2σ), i vam considerar una desviació típica $p/q = 50\%$ (Arkin i Colton, 1967 en Sierra, 2001). La taxa de resposta va ser del 100% .

La unitat mostral tenia les característiques següents: majors de 16 anys; haver fet, almenys, algun tram de la via verda, i no escollir persones que treballassin en aquesta. Vam utilitzar un mostratge aleatori o probabilístic i estratificat, identificant cada VV com un estrat. Per al repartiment de la mostra vam utilitzar una afixació de compromís entre uniforme i proporcional, tot establint que totes i cadascuna de les VV tinguessin com a mínim una mostra de 5 elements. El repartiment de la mostra va ser autoponderada.

L'aplicació del qüestionari es va desenvolupar a la tardor (octubre a desembre de 2010), en dies laborals (dimarts i divendres), caps de setmana (dissabte i diumenge) i dies festius, i en horari de matí, al migdia i tarda. Respecte als punts de mostratge (PM) es va cercar d'estudiar l'esport i/o turisme en el seu ambient natural (De Lucas, 2003); és a dir, en origen. Faleroni (2001), Farias (2000) i García (2000) consideren necessari realitzar una anàlisi prèvia de l'ecologia del carrer. Per a la seva selecció l'equip investigador es va traslladar prèviament a cadascuna de les VV per conèixer-les i seleccionar els possibles punts d'on fer l'enquesta. Finalment els trenta-tres espais de mostratge utilitzats van complir algunes de les condicions següents: en funció dels quilòmetres de la VV (≤ 10 km.: 1 PM., > 10 i < 30 km.: 2 PM i ≥ 30 km.: 4 PM), tendència natural d'afluència de públic (pròxims a localitats, àrees de descans, equipaments ecoturístics), espais amplis i còmodes, accés per carretera per traslladar els materials i una distància entre p.m. ≥ 5 quilòmetres.

La selecció de l'enquestat/ada es va fer a través d'una estratègia aleatòria (Manzano i González, 1998, p. 104), concretament per mitjà de criteris numèrics en funció: del grup d'usuaris-visitants (≤ 5 subjectes: 1 voluntari/ària i ≥ 6 subjectes: 2 voluntaris/àries), del nombre d'usuaris-visitants per any (≥ 30.000 usuaris/any: $x = 5$ i < 30.000 usuaris/any o on no hi havia dades: $x = 3$) i, com a mínim una unitat mostral en cadascun dels punts de mostratge seleccionats.

Material emprat

La tècnica d'obtenció de dades utilitzades va ser l'observació documental i l'observació mitjançant l'enquesta; dins d'aquesta, l'instrument de recollida d'informació que utilitzàrem va ser el qüestionari. L'aplicació d'aquest ha estat l'entrevista personal als usuaris-visitants nacionals i autoadministrat als estrangers (el qüestionari es va traduir al francès, anglès i portuguès), amb el consentiment previ del subjecte. El qüestionari presenta validesa de contingut i una fiabilitat a través del coeficient d'alfa de Cronbach amb un valor substancial (Sierra, 2001) de ,562 i el seu interval de confiança al 95% és de ,34-,74 (usant la distribució F-Snedecor).

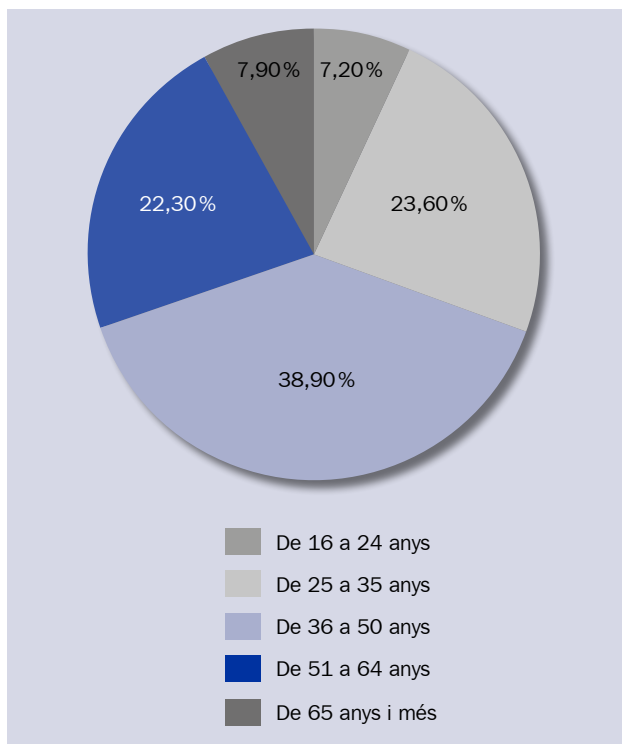
Resultats i discussió

L'anàlisi estadística descriptiva de les dades s'ha dut a terme mitjançant el paquet informàtic SPSS.15.

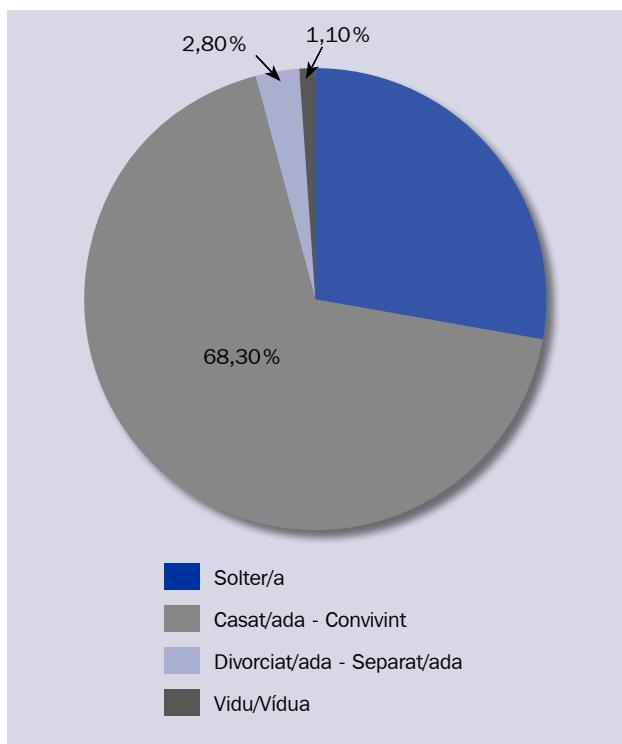
A les VV andaluses, els homes representen el 77% de les persones usuàries, i les dones el $22,3\%$. Aquesta és la tònica general per a les VV nacionals (FFE, 1998 i 2003; Fundación VV de la Sierra i altres, 2005 i 2008; ESECA, 2005). On sí que hi ha diferència és en els percentatges resultants, i en la nostra investigació es troba una de les diferències més alta entre ambdós sexes. Pocs són els casos nacionals en què la presència de la dona supera l'home (MMA, 2003; Mudent i Coenders, 2006). El panorama internacional no difereix gaire d'allò que s'ha trobat a Espanya, a nivell europeu comptem amb el treball realitzat a Bèlgica per RAVEl (Debatty, 2006) i en el Tour de Borgonya francès (Perusson i Mercat, 2010) on l'home utilitza més aquests recorreguts que la dona. En Estats Units, en Heritage Rail Trail County Park (2007) i en investigacions realitzades per Rails-to-Trails Conservancy (RTC) el 2006, 2008, 2009a i 2009b van determinar major assistència de l'home. Tanmateix, en Armstrong Trail (RTC, 2010) destaca la presència femenina igual que l'últim estudi realitzat el 2005 per la Vélo Québec Association (VQA), al Quebec, Canadà.

Les edats que més presència tenen en les VV a Andalusia són les franges centrals; entre aquestes destaca el tram d'edat "de 36 a 50 anys" amb un $38,9\%$ (fig. 2).

Els resultats obtinguts en els diversos treballs consultats ens donen dades molt disperses. Els trams d'edat trobats majoritàriament s'encaixarien en l'edat adulta, maduresa i vellesa. Els sondejos que han presentat dades semblants als trobats en la nostra anàlisi són els de la FFE (1998 i 2003) i en la VV de la Sierra i

▲ **Figura 2.** Distribució de freqüències per edat. (Font: Luque, 2011)

▲ **Figura 3.** Distribució de freqüències per estat civil. (Font: Luque, 2011)

VV del Litoral (MMA, 2003). A nivell internacional els treballs que obtenen franges d'edats semblants al nostre són els desenvolupats per RAVEl (2006) i la xarxa ciclista al Quebec (VQA, 2005). Entre els resultats diferents tenim els treballs realitzats en la VV de la Sierra (2005 i 2008) que obtenen franges més joves; VV del Aceite (ESECA, 2005) i VV de Camas (MMA, 2003) on el tram supera els 50 anys i en les VV de Girona (Mudent i Coenders, 2006) i VV del Tajuña (FFE, 2003) els usuaris presenten edats que superen l'edat de 60 anys. A França, en el Tour de Borgonya (Perrusson i Mercat, 2010) l'edat dels visitants majoritàriament és "de 50 a 59 anys" amb un 27%. A Estats Units el rang d'edat "entre 46 a 55 anys" destaca en Heritage Rail Trail County Park (2007), Pine Creek Rail Trail (RTC, 2006) i Ghost Town Trail (RTC, 2009); en Perkiomen Rail Trail (RTC, 2008), Schuylkill River Trail (RTC, 2009) i Armstrong Trail (RTC, 2010) l'interval d'edat majoritari és "entre 46 a 55 anys".

A Andalusia la procedència de la mostra, majoritàriament resideixen a Espanya amb un 99,3% de casos davant de l'insignificant 0,7% per als residents a l'estranger. La mateixa tendència la trobem en altres estudis nacionals i internacionals on la presència de forans a penes té importància: VV de la Sierra (2008) es va arribar a un 4,65% d'estrangers i el treball del MMA (2003) revela un 0,66% de forans. En el Tour de Borgonya (Perrusson i Mercat, 2010) el 40% dels turistes són estrangers, davant del 60% dels nacionals. I en Pine Creek Rail Trail (RTC, 2006) el 99,7% són residents als Estats Units mentre que el 0,3% són estrangers. No obstant això, el comú és la no presència d'estrangers: VV del Tajuña (FFE, 2003) i VV del Aceite (ESECA, 2005) a Espanya; fora de les nostres fronteres tenim Heritage Rail Trail County Park (2007), Perkiomen Rail Trail (RTC, 2008), Schuylkill River Trail (RTC, 2009), Ghost Town Trail (RTC, 2009) i Armstrong Trail (RTC, 2010) on tots els enquestats eren dels Estats Units i en el treball dut a terme al Canadà (VQA) el 100% dels casos van ser del Quebec.

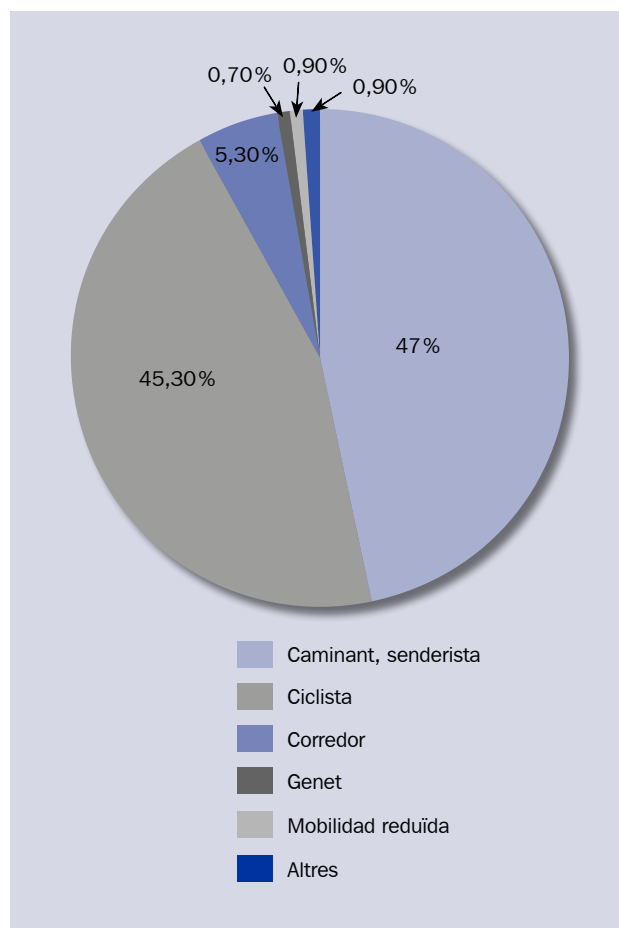
A la regió andalusina l'estat civil més usual entre els usuaris-visitants de les VV és "casat/ada" amb un 68,3% i en segon lloc, "solter/a" amb 27,8% (fig. 3).

La situació sociolaboral més comuna en la població estudiada és d'"activa ocupada" (59,5%) seguit

d'“activa desocupada” (14,0%) i en tercer lloc hi ha la “prejubilada/jubilada/pensionista” (13,3%). El perfil sociolaboral dels usuaris de VV a nivell nacional i internacional és principalment de treballadors (VV de la Sierra, 2005 i 2008; VV del Tajuña, 2003; Tour de Borgonya, 2010) encara que l'estat de jubilat-pensionista es troba en alça (VV del Tajuña, 2003; Tour de Borgonya, 2010). Respecte al nivell d'estudis, a Andalusia la major representació és el d'“educació primària” (30,2%). És revelador que els “estudis universitaris” (mitjà, superior i postgraduat) sumen un total d'un 26,9% dels casos; per tant, inferior a l'educació primària. El contrari, el trobem en el Tour de Borgonya (Perrusson i Mercat, 2010) on l'estatus més important el tenen els “estudis universitaris” amb un 27% i entre els usuaris de la bicicleta al Quebec (VQA, 2005) el nivell majoritari el tenen els “estudis secundaris” amb un 38%.

Com s'adverteix en el marc teòric, les VV estan creades sota els principis d'universalitat i accessibilitat. No obstant això, entre els usuaris-visitants de les VV el col·lectiu de “discapacitats” és representat per un 3,5%; en el treball sobre la VV del Tajuña (FFE, 2003) en el mode d'ús entre els visitants apareix la “mobilitat reduïda” amb un 2%.

La forma d'ús-visita a les VV andaluses es reparteix principalment entre caminants (47%) i ciclistes (45,3%), no arribant la resta d'usos-visites al 8,5% (fig. 4). Al contrari que a Andalusia, la forma d'ús de les VV espanyoles estudiades per diferents treballs (FFE, 1998 i 2003; MMA, 2003; VV de la Sierra, 2005) destaca en gran manera l'ús de la bicicleta. A Europa l'hegemonia dels ciclistes superen el 60% dels usuaris del Tour de Borgonya (Perrusson i Mercat, 2010) i RAVeL (Debatty, 2006). Semblants dades es van obtenir a Amèrica del Nord a York County Heritage Rail Trail (2004), Heritage Rail Trail County Park (2007), Pine Creek Rail Trail (RTC, 2006) i Ghost Town Trail (RTC, 2009); en altres, l'hegemonia del ciclisme descendeix a valors entorns al 45% en Perkiomen Rail Trail (RTC, 2008) i Schuylkill River Trail (RTC, 2009). Per contra, els senderistes són majoria en les VV de la província de Girona (Mudent i Coenders, 2006) i a Madrid, en la VV del Tajuña (FFE, 2003) per als residents. A Irlanda, en el treball publicat el 1994 per Great Southern Trail Action Group (GSTAG) s'afirma que el caminar és l'activitat més popular. En Estats Units, rara excepció s'ha trobat en Armstrong Trail (RTC, 2010).

▲ **Figura 4.** Distribució de freqüències per forma d'ús-visita. (Font: Luque, 2011)

Els esportistes-turistes en les VV d'Andalusia eren acompanyats segons la distribució següent: “sol” en un 42,5%, en “parella” en un 31,3% i en “grup” (entès aquest amb tres o més acompanyants) en un 26,3% dels casos. En la comparació de dades veiem que el normal en les VV analitzades per estudis nacionals i internacionals, és el desplaçament en grup, igual que en la nostra investigació. El 34,59% visita les VV en “parella/família” segons el sondeig de l'FFE (1998). En canvi, en el treball del MMA (2003) l'agrupació d'usuaris-visitants típica és “grups” amb un 48% del total, seguits del 27% per a “dues persones”. En la VV del Tajuña (FFE, 2003), entre els residents els resultats informen que la mobilitat de caràcter “individual” representa el 58%; per als visitants, el normal és el desplaçament en “grup” amb un 62% i en “parella” és el 27%.

A les vies estudiades per RAVeL (Debatty, 2006) s'adverteix que més de la meitat la usaven en “solitari”.

Els resultats en l'Heritage Rail Trail County Park (2007) diuen que el 40,3% utilitzen la VV amb més de 3 persones i el 38,9% ho fan "one other person" (parella). El treball desenvolupat a Irlanda (GSTAG, 1994) indica que la majoria dels usuaris (51%) prefereixen fer la VV amb companyia.

Conclusions i línies futures

Les conclusions que podem extreure segons els resultats exposats anteriorment serien les següents:

- La presència de l'home supera la de la dona en les VV andaluses. Tanmateix, aquesta diferència segons quina VV es veu reduïda i fins i tot s'han intercanviat els percentatges. Les franges d'edats més usuales estan repartides entre l'edat adulta i la maduresa. Però, la vellesa està començant a aparèixer amb força en les VV i queda pendent les edats més joves.
- Les VV andaluses són infraestructures que acullen un molt baix percentatge d'estrangers. En canvi, el seu potencial com a infraestructures turístiques és molt elevat.
- El principal estat civil present en les VV d'Andalusia és el de casat/convivent. Respecte a la situació laboral, l'abundant són usuaris-visitants treballadors, encara que a poc a poc el prejubilat/jubilat/pensionista va adquirint una presència important.
- Els usuaris-visitants de VV a Andalusia presenta escàs nivell d'estudis (educació primària); al contrari, en altres VV la formació és superior.
- Tot i el caràcter d'accessibilitat i universalitat, la presència de discapacitats encara és molt escassa en les VV andaluses.
- No hi ha una hegemonia clara en la forma d'ús en les VV d'Andalusia, encara que lleugerament és superior el caminar en contra d'allò que s'ha trobat en altres estudis on el genèric és el desplaçament amb bicicleta. En sintonia a l'anterior, en aquestes el majoritari és trobar desplaçaments de viaverdites acompanyats, encara que amb una important presència del solitari; en altres treballs destaca en gran manera el desplaçament en grup.
- Per tant, el perfil tipus de l'usuari-visitant de les vies verdes a Andalusia coincideix amb homes, de 36 a 50 anys d'edat, de nacionalitat espanyola, en situació de casat-convivent i actiu-ocupat, amb estudis primaris, sense discapacitat i els desplaça-

ments principalment són realitzats caminant i/o bicicleta i van acompanyats.

- Espanya és un país amb molts quilòmetres de VV, seria interessant generalitzar aquest tipus d'estudis a més rutes i a més regions. De la mateixa manera, seria necessari fer treballs longitudinals per conèixer l'evolució del perfil sociodemogràfic dels usuaris-visitants de les VV a Andalusia.

Conflicte d'interessos

Els autors declaren no tenir cap conflicte d'interessos.

Referències

- Aycart, C., & Hernández, A. (2007). *Caminos Naturales-Vías Verdes su adecuación al desarrollo rural sostenible*. Madrid: Dirección del programa Vías Verdes. Fundación de los Ferrocarriles Españoles.
- Aycart, C. (2010b). Vías Verdes, Desarrollo Sostenible y Cohesión Territorial. En el 10º Congreso Nacional del Medio Ambiente. *Cumbre del Desarrollo Sostenible*. Madrid, 22-26 de noviembre de 2010 (pàg. 1-16).
- Debatty, M. D. Etude de fréquentation et d'impact économique du RAVeL 2002 [en línia]. A 4º Conférence Européenne sur les voies vertes. Voies vertes urbaines et périurbaines. Actes du Colloque, 6, 7 y 8 de noviembre de 2003. Belgique (pàg. 164-168). Recuperat de http://mrw.wallonie.be/DGATLP/DGATLP/Pages/DAU/Dwnld/RAVeL/Actes_colloque_Liege_2003.pdf.
- De Lucas, F. (2003). Psicología social del turismo. A Ma. A. Rubio (Coord.), *Sociología del turismo* (pàg. 191-212). Barcelona: Editorial Ariel.
- ESECA (2005). *Análisis sobre realidad y potencialidades turísticas de la Vía Verde del Aceite*. Treball inèdit. ESECA.
- Farias, E. (2000). *El aprovechamiento recreativo, deportivo y turístico de los espacios naturales protegidos: modelos de frecuentación. El caso del Parc Nacional D'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici-Espanya* (Tesi doctoral inèdita). Universitat de Lleida, Lleida.
- Faleroni, C. (2001). *Análisis de la gestión deportiva de los espacios naturales del Pallars Sobirà* (Tesi doctoral inèdita). Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Fundación de los Ferrocarriles Españoles (1998). *Evaluación del uso y estado actual de las vías verdes puestas en servicio por el Ministerio de Medio Ambiente dentro del programa Vías Verdes*. Treball inèdit. Ministerio de Medi Ambient.
- Fundación de los Ferrocarriles Españoles (2003). *Estudio preliminar del uso y valoración de la Vía Verde del Tajuña*. Treball inèdit. Comunidad de Madrid.
- Fundación Vía Verde de la Sierra (2008). *La Vía Verde de la Sierra como producto turístico actual*. Trabajo inèdit. Fundación Vía Verde de la Sierra e Investigaciones Turísticas Avanzadas, S.L.
- García Docampo, M. (2000). El empleo de encuestas en la investigación sociológica del turismo en los lugares de destino. A M. Latiesa & A. Álvarez (Comps.), *El turismo en la sociedad contemporánea: diversificación, competitividad y desarrollo* (pàg. 9-28). Granada. Proyecto Sur de Ediciones.
- Gómez-Limón, J., Medina, L., Atance, I., & Garrido, A. (2003). Los visitantes de la comarca de Doñana. *Sostenible Monográfico, 4*. Madrid: Fundación Fernando González Bernáldez / EUROPARC-Espanya.

- González, M. E., & Santana, M. A. (2009). El papel del ciclismo recreativo en el marco del turismo. En M. Latiesa, M. García & A. Álvarez (Coord.), *Sociología del ocio y del turismo: tipos, planificación y desarrollo* (pàg. 191-209). Granada: Universidad de Granada.
- Great Southern Trail Action Group. Great southern Trail Review 1994. Recuperado de <http://www.southerntrail.net/documents/Great%20Southern%20Trail%20Review%201994.pdf>
- Latiesa, M., Rebollo, S., & Paniza, J.L. (2002). Deporte, turismo y salidas profesionales. A S. Rebollo & M. Latiesa (Eds.), *Salidas profesionales en el campo del turismo deportivo* (pàg. 15-34). Cádiz: Empresa Pública Turismo Andaluz e Instituto Andaluz del Deporte.
- Luque, A. Ma. (2006). La evaluación del medio rural para el desarrollo sostenible de las actividades físicas deportivas en la naturaleza. A D. Moscoso & E. Moyano (Coords.), *Deporte y desarrollo rural* (pàg. 115-143). Málaga: Consejería de Turismo, Comercio y Deporte.
- Luque, P. (2011). *Análisis del modelo de uso-visita de los deportistas-turistas de las vías verdes andaluzas* (Tesi doctoral). Universidad de Granada, Granada.
- Manzano, V., & González, A. (1998). Selección del encuestado. A A. J. Rojas, J. S. Fernández & C. Pérez (Eds.), *Investigar mediante encuestas. Fundamentos teóricos y aspectos prácticos* (pàg. 99-113). Madrid: Alianza.
- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç. (2008). *Consultoria y Asistencia para la Creación del Producto Cicloturismo en Vías Verdes*. Recuperat de http://www.viasverdes.com/pdf/docinteres/estudio_productociclotur_vv08.pdf
- MMA (2003). *Grado de aceptación y uso de los caminos naturales construidos por el Ministerio de Medio Ambiente*. Madrid: Ministerio de Medi Ambient.
- Miranda, J., Lacasa, E., & Muro, I (1995). Activitats físiques a la natura: un objecte a investigar. Dimensions científiques. *Apunts. Educació Física i Esports* (41), 53-69.
- Moscoso, D. (2006). La sociología del deporte en España. Estado de la cuestión. *Revista Internacional de Sociología* (44), 177-204.
- Moscoso, D. (2008). *Reestructuración rural. Análisis de las prácticas deportivas de naturaleza en el desarrollo rural en Andalucía* (Tesi doctoral inédita). UNED, Madrid.
- Moya, Y. (2004). *El Grado de satisfacción de los usuarios y su relación con la calidad del servicio, en el programa de senderismo de la diputación de Granada. Análisis y estudio de los diferentes programas de senderismo en la provincia de Granada* (Tesi doctoral inédita). Universidad de Granada, Granada.
- Mudent, Ll., & Coenders, G. (2006). *Encuesta usuarios Vías Verdes de Girona*. Treball inèdit. Consorcio de Vías Verdes Girona.
- Observatorio Turístico de la Provincia de Cádiz (2005). *Plan de actuación para el desarrollo de la imagen de marca de la Vía Verde de la Sierra*. Treball inèdit. Observatorio Turístico de la Provincia de Cádiz.
- Perrusson, J. P., & Mercat, N. Les retombées économiques du Tourisme à vélo. Exemple du Tour de Bourgogne à Vélo [en línea]. A V European Greenways Conference, juny de 2010. Madrid. Recuperat de http://www.aevv-egwa.org/conference2010/ponencias/s5_2_nmercat_jperrusson_bourgogne.pdf
- PRAMES (2003). *Estudio de aproximación ambiental y socioeconómica a la influencia de las actividades de senderismo y excursionismo en la provincia de Huesca*. Treball inèdit. Diputación Provincial de Huesca.
- Rails to Trails Conservancy (2006). Pine Creek Rail Trail 2006 user survey and economic impact analysis. Recuperat de www.railstotrails.org/resources/documents/resource_docs/RTC_PineCreekGuide_web.pdf
- Rails to Trails Conservancy (2008). Perkiomen Rail Trail 2008 user survey and economic impact analysis. Recuperat de http://www.railstotrails.org/resources/documents/resource_docs/Perkiomen_Trail_Users_Survey_Final.pdf
- Rails to Trails Conservancy (2009a). Schuylkill River Trail 2009 user survey and economic impact analysis. Recuperat de http://www.railstotrails.org/resources/documents/wherework/northeast/Schuylkill%20River%20Trail%20Users%20Survey_Final_low%20res.pdf
- Rails to Trails Conservancy (2009). Ghost Town Trail 2009 user survey and economic impact analysis. Recuperat de http://www.railstotrails.org/resources/documents/wherework/northeast/Ghost_Town_Trail_User_Survey_LR.pdf
- Rails to Trails Conservancy (2010). Armstrong Trail 2010 user survey and economic impact analysis. Recuperat de http://www.armstrong-trail.org/pdf/Survey_Impact_Analysis_2010.pdf
- Rebollo, S. (2002). Deporte, turismo y medio ambiente: características generales del mercado actual. A S. Rebollo (Comp.), *Curso sobre deporte, turismo y medio ambiente* (pàg. 11-29). Málaga: Instituto Andaluz del Deporte.
- Rivera, M. (2007). La emergencia del turismo y el ocio deportivo en la naturaleza en Andalucía y España: aproximación al estudio de su demanda reciente. A P. Rodríguez, R. Ciria & P. Moreira (Coords.), *Turismo y sociedad en Andalucía* (pàg. 51-84). Sevilla: Consejería de Turismo, Comercio y Deporte.
- Sierra, R. (2001). *Técnicas de investigación social. Teoría y ejercicios*. Madrid: Paraninfo Thomson Learning.
- Velo Québec Association (2005). L'état du vélo au Québec en 2005. Recuperat de http://www.mtq.gouv.qc.ca/portal/page/portal/Librairie/Publications/fr/ministere/recherche/projets/rapports/R561_2.pdf
- York County Department of Parks and Recreation. Heritage Rail Trail County Park 2007 user survey and economic impact analysis. Recuperat de <http://www.yorkcountyparks.org/PDF/2007%20Rail%20Trail%20User%20Survey%20Report%20VERSION%204.1.pdf>